

МОВНИЙ ОБРАЗ, КОНЦЕПТ, ВЕРБАЛЬНИЙ СИМВОЛ І ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто сучасні трактування понять «мовний образ», «концепт» і «вербальний символ» та зроблено спробу розмежувати ці поняття за різними критеріями. Проаналізовано їх взаємозв'язки залежно від структурного рівня мовної картини світу. Основну увагу звернено на співвідношення між «мовним образом», «концептом» і «символом» з огляду на їх функціонування в художньому тексті.

Ключові слова: мовний образ, концепт, вербальний символ, мовна картина світу.

Щепанская К.А. Языковой образ, концепт, вербальный символ и их функционирование в художественном тексте. В статье рассматриваются современные трактовки понятий языковой образ, концепт и вербальный символ, сделано попытку разграничить эти понятия за разными критериями. Проанализировано их взаимосвязи в зависимости от структурного уровня языковой картины мира. Главное внимание обращено на соотношение между «языковым образом», «концептом» и «вербальным символом» с точки зрения их функционирования в художественном тексте.

Ключевые слова: языковой образ, концепт, вербальный символ, языковая картина мира.

Shchepanska Khr.A. Language image, concept, verbal symbol and their functioning in a literary text. Contemporary interpretations of the notions 'language image', 'concept' and 'verbal symbol' were examined in the article. The attempt was made to separate these notions by different criteria. Their interconnections depending on the structural level of the linguistic picture of the world were examined. The main attention was paid to the correlation between the 'language image', 'concept' and 'verbal symbol' from the point of their functioning in a literary text.

Keywords: language image, concept, verbal symbol, linguistic picture of the world.

У сучасній лінгвістичній концептології поняття «словесний образ», «концепт» і «вербальний символ» розглядають то як різні елементи лінгвокультурної парадигми мовної картини світу, то як субелементи один одного, що іноді ускладнює розмежування цих понять як у науковому, так і в літературному дискурсі. Така тенденція не випадкова, адже зумовлена переплітанням різних традицій їх лінгвістичної інтерпретації або ж внутрішньою суперечливістю однієї традиції. Так, О. Потебня досліджував *символ* у тісному зв'язку з *образом*. І символ, і образ вчений розглядає як такі, що частково відображають дійсність [16], і в цьому аспекті символ і образ можна визначати як два рівнозначні засоби відображення дійсності. Однак у праці «Мысль и язык» мовознавець визначає *образ* як структурний елемент символу, його внутрішню смислову форму поряд із зовнішньою смисловою формою – словом, що і собі класифікує образ як структурну складову символу. Таким чином, виникає внутрішня суперечливість при інтерпретації цих понять, яка знімається лише тоді, коли ми розглядаємо поняття «образ» на різних рівнях його лінгвістичного представлення: коли О. Потебня говорить про *образ* як рівнозначний символу засіб відображення дійсності, то тут, очевидно, маємо справу з *мовним образом* як вербальним репрезентантом відповідного

ментального образу, а коли мовознавець визначає образ як складову символу, то йдеться, мабуть, про *чуттєвий образ*, який у структурі символу виділяють більшість дослідників.

Над співвідношенням між образом і символом свого часу розмірковував І. Франко в трактаті «Із секретів поетичної творчості». Як зазначав учений, людина постійно перебуває в силовому полі дії то свідомого, то несвідомого, *другого Я* і має окрему свідомість, пам'ять та інші прикмети, що становлять психічну особу. Саме друге Я здатне до *символізування* – властивості перетворення чогось в символ, тому ми часто бачимо символічні сни, що відповідають категорії явищ «афекти-чуття-пристрасті», з яких складається наше «духове» життя в межах свідомості [15: 49], де витворюються *символічні образи*, тобто образи з повсякденного життя, в яких вкладається певний зміст (прикладом може слугувати образ косаря як символу смерті у творах Т. Шевченка). Таким чином, не можна не помітити тісної взаємодії і навіть накладання понять «образ» і «символ» (символічний образ) в інтерпретації І. Франка.

На необхідність розрізнення понять *чуттєво-предметний образ* та *мовний образ* указує О. Єлісеєва [5: 101]. Чуттєвий образ як початковий етап пізнання є, на думку дослідниці, базою для творення концепту, символу, метафори та інших лінгвістичних категорій: це структурний елемент кожної з них, тоді як мовний образ є комплексне відображення елементу дійсності засобами мови.

На відмінності між поняттями образ і концепт наголошує також Н. Таценко. Різниця між образом і концептом, на думку дослідниці «полягає по-перше, у тому, що образ – це прямий «відбиток» дійсності, який ми одержуємо в результаті чуттєвого сприйняття, а концепт – це узагальнений, абстрагований відбиток, опосередкований розумовою діяльністю», а по-друге, в тому, що «образ – це неподільне відображення цілісного, а концепт – це розчленоване відображення спеціального як частини загального, відображення характеристик сутності предмета» [14: 107]. У свою чергу О. Левченко розрізняє поняття «вербальний символ» і «символізований концепт». Символу, на думку дослідниці, властиві більш тонкі й опосередковані асоціативні зв'язки між словесними знаками й тими явищами та поняттями, які можна назвати символічними, а «символізований концепт» – це значимий концепт, що легко піддається символізуванню [9].

Однак сучасні мовознавці не завжди чітко розмежовують поняття концепт, словесний символ і мовний образ. В. Жайворонок, наприклад, визначає *концепт* як форму поняття та його ідею, втілену в словесних образах буття [4: 53]. Словесний образ виступає лише втіленням, зовнішньою формою концепту. В. Кононенко у статті «Мова і народна культура» оперує поняттями *словесний образ*, *символ*, *слово-образ*, *слово-символ*, *образ-символ*, які функціонують майже як синоніми. Однак *слово-образ* і *слово-символ* мають дещо відмінний поняттєвий обсяг: слово-образ не завжди є словом-символом, тоді як слово-символ завжди доповнює певний мовний образ того чи іншого предмета або явища. А. Белий, аналізуючи словесні образи небесних тіл

у творчості Пушкіна, Тютчева та Баратинського, фактично розглядає їх як символи: «Три образи неба: небосхил, небо і прихильна твердь – три словесні символи, дані нам у трьох картинах» [1: 484].

Отже, виникає потреба в чіткому розмежуванні понять концепт, мовний образ і вербальний символ. В. Кононенко вбачає перспективу у вивченні співвідношення між цими поняттями і пропонує власне потрактування, згідно з яким концепт реалізується в понятті, образі чи слові на ґрунті внутрішньої форми [6: 112]. Дослідник вважає концепт найбільш загальним складником концептосфери, що може втілюватись у більш конкретних елементах, таких як слово, мовний образ, словесний символ та інші. Однак таке розуміння є лише «одна сторона медалі» – концепт, вербальний символ і мовний образ можна розглядати також і в інших співвідношеннях, зокрема з огляду на їх функціонування в художньому тексті.

Ми розглядаємо *мовний образ*, *концепт* і *символ* насамперед як конструктивні елементи мовної та концептуальної картин світу. Відтак при визначенні співвідношення між цими поняттями зважаємо на їх розташування у структурі відповідно мовної чи концептуальної картин світу. У зв'язку з таким баченням можемо переосмислити традиційне розуміння мовної картини світу в працях Л. Лисиченко, яка розглядає її на трьох рівнях: як «*домовну картину світу*» з основним поняттям *концепту*, «*концептуальну картину світу*», основною одиницею якої виступає *поняття*, та «*мовну картину світу*», де базовим є *значення мовного знака*. Якщо характеризувати *домовну картину світу* як таку, що «містить елементи образного мислення» (мислення образами) [10: 37], то тут відразу виникає асоціація з *ментальним образом* як «відображенням дійсності» [10: 37]. *Концептуальну картину світу* як таку, що «пов'язана з усім континуумом знань про світ», доцільно співвіднести з *концептом* як психоментальним утворенням, що відбиває ці знання. У свою чергу *мовна картина світу* як «засіб експлікації знань» [10: 37] формується з окремих *мовних образів*, під якими розуміємо вербальні відповідники ментальних образів певних предметів, абстракцій чи явищ, що формуються на основі національних концептуально-структурних канонів і лексико-семантичних особливостей відповідної мовної системи. *Мовний образ* – це реалія чи абстракція, схоплена думкою і виражена мовою певного народу.

Отже, основною одиницею мовної картини світу ми вважаємо словесний образ. Цікавим у цьому випадку залишається статус символу. Якщо під символом розуміти «предмет, образ або поняття, що виражає ідеальний (духовний) зміст у доповненні до свого конкретного значення» [2: 143], то в такому тлумаченні він більше співвідноситься з концептом і виступає складовою концептуальної картини. Однак при вужчому розумінні символу як знаку (символічна одиниця – мовна одиниця) його можна співвіднести з мовною картиною світу.

Установлення співвідношення між поняттями мовний образ, концепт і вербальний символ не обмежується їх віднесенням до різних структурних рівнів картини світу (хоча і тут виникають суперечності, як у випадку із понятійним віднесенням символу). Цікавим є також співставлення цих понять

за функціональним критерієм. Так, А. Григор'єв, аналізуючи суть поняття концепту з психолінгвістичної позиції, зазначає, що можна виділити «три моменти пізнавальних концептів»: гносеологічний, номіналістичний і концептуалістичний (за класифікацією С. Аскольдова), останній з яких визначається функцією заміщення [3: 65]. Суть цієї функції полягає в тому, що концепти як ментальні утворення заміщують у процесі мислення «невизначену множинність предметів» одного чи різних родів [3: 65]. О. Єлісеєва також вважає функцію заміщення важливою функцією символу при визначенні символічного наповнення концептів. Дослідниця зазначає, що призначення символу є не називання, а заміщення більш важливих і культурно значущих об'єктів чи моделей поведінки [5: 101].

Властива символу функція заміщення пов'язана з необхідністю зняття емоційного напруження людини у свідомій чи несвідомій формі. Ця функція дозволяє перенести в план психологічної свідомості те, що проявляється в підсвідомості. У цьому разі символ замінює почуття тому, що в людини виникає внутрішня потреба виразити їх якнайповніше саме за допомогою речових знаків і вчинків.

Отже, і концепт, і символ виконують тотожну функцію в процесах категоризації, що дозволяє віднести їх до понять одного рівня, але тоді виникає питання про те, чому більшість дослідників вважають символ компонентом концепту, його «символічною складовою». На наш погляд, тому, що функція заміщення для концепту є ширшою, ніж для символу. Концепт, із одного боку, виконує функцію заміщення за кількісною ознакою (множинність заміщається одиничністю), а з іншого, за посередництвом символу, заміщує більш важливі чи культурно значимі об'єкти. Наприклад, у П. Куліша концепт *серце* заміщує всі найкращі якості як окремої людини, так і нації в цілому (кількісна ознака) і водночас через символ серця як національного єднання (*Гей, хто чує, озвися, Серцем 'д серцю горнися!*), внутрішнього світу людини (*Одкрив би я своє серце, Та нікому, та нікому*), любовних почуттів (*О, як твоє серце моїм серцем чую!*), патріотизму (*Через край із серця Рідне слово летється...*), творчого злету (*З твого серця вийшли ті оповідання. В праведному серці той огонь палає, Що палить у неклі душі беззаконні...*) та інше заміщує важливі реалії внутрішнього і зовнішнього світу людини. Отже, концепт *серце* у П. Куліша формують не лише чуттєвий образ, об'єм поняття та різноманітні ціннісно-оцінні характеристики, але й усе багатство символічних нашарувань, які в сукупності витворюють у літературному дискурсі письменника цілісний і неповторний мовний образ серця.

Інша важлива функція символу в художньо-літературному аспекті – текстопороджувальна. А. Попов, наголошуючи на важливості цієї функції символу в процесах художньої комунікації, спирається на уявлення про вербальний символ як згорнутий текст (за Ю. Лотманом) і на уявлення про здатність тексту до комунікативної трансформації. В процесі вербалізації текст може розглядатись не як дане, а як задане: від тексту-задуму через процес втілення в об'єктивну форму до тексту-продукту. Наступний етап передбачає розгляд тексту спочатку як об'єкта номінації, згодом тексту як усвідомлюваного і

тексту як продукту сприйняття [11: 5]. На наш погляд, текстопороджувальну функцію в процесах художньої комунікації виконує також концепт, адже він є своєрідним «квантом знання», що може розгортатися в різних мовних одиницях. Тільки для концепту ця функція буде дещо відмінною. Так, комунікативна модель із включенням символу матиме такий вигляд: АВТОР → СИМВОЛ → ТЕКСТ → ЧИТАЧ (модель А. Попова), тоді як комунікативна модель із включенням концепту, на нашу думку, буде такою: КОНЦЕПТ → АВТОР → ТЕКСТ → ЧИТАЧ, адже концепт існує також поза свідомістю автора, в межах «колективного несвідомого», і певна його частина може бути вербалізована автором у текст, який згодом сприймає читач. Символ же трансформується безпосередньо в текст завдяки своїй знаковій природі (конкретний образ утілюється в конкретний знак, тому символ у контексті завжди однозначний).

Важливою з погляду функціонування «вербального символу» та «концепту» в художньому тексті є також естетична та інтегральна функції. За С. Нестерук, перша з них «виступає естетично-пізнавальним засобом мистецтва, який відображає риси об'єктивної реальності» [12: 7]. Це неоднорідна категорія, бо об'єднує в собі первинні і вторинні, безпосередні й опосередковані значення. Взагалі через естетичну функцію символу, як і концепту, автор передає багатоплановість значеннєвого змісту твору. Щодо інтегральної функції, то вона, на наш погляд, полягає в тому, що вербальні символи і концепти художнього твору є тими смисловими центрами, навколо яких об'єднуються всі художні та мовні образи, що формують мовно-символічну художню картину даного твору.

Таким чином, співвідношення понять концепт, вербальний символ і мовний образ можна характеризувати в різних аспектах: за семантичним обсягом поняття, з погляду віднесеності до того чи іншого рівня у структурі мовної картини світу, за функціональним навантаженням тощо. Це співвідношення буде дещо модифікуватись, що пов'язане з особливим статусом цих понять, їх дефініційною розмитістю, функціонуванням як складних взаємопов'язаних категорій, однак в основному окреслюється певна основна лінія інтерпретації, згідно з якою концепт – це найзагальніша базова одиниця концептуальної картини світу, що знаходить втілення в основній, найзагальнішій одиниці мовної картини світу – словесному образі, тоді як вербальний символ є категорією як концептуальної (план змісту; образ), так і мовної картини світу (план вираження; знак). До перспектив дослідження цієї проблеми можна віднести пошук нових аспектів співвідношення між поняттями мовний образ, концепт і вербальний символ, що дозволить чіткіше їх розмежовувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Белый А.** Из книги «Поэзия слова»: Пушкин, Тютчев и Баратынский в зрительном восприятии природы / А. Белый // Семиотика: антология. – М., 2001.
2. **Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонко В.Я.** Глумачний словник філософських термінів в українській мові: [словник]. – 2-е вид. – К. : ВД «Професіонал», 2005.
3. **Григорьев А.А.** Концепт и его лингвокультурологические составляющие /

А. Григорьев // Вопросы философии. — 2006. — № 2–3. — С. 113–117. 4. **Елисеєва О.В.** Замещающая функция символа как критерий выделения символического наполнения концептов / О.В. Елисеєва. — М., 2006. 5. **Жайворонок В.В.** Проблема концептуальної картини світу та її мовного відображення / В.В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. — № 32. — 2002. — С. 51–53. 6. **Кононенко В.І.** Концептологія в лінгвістичному аспекті / В. Кононенко // Мовознавство. — К., 2006. — № 2–3. — С. 111–117. 7. **Кононенко В.І.** Мова і народна культура / В.І. Кононенко // Мовознавство. — К., 2001. — № 3. — С. 62–69. 8. **Куліш П.** Твори в 2-х томах / П. Куліш. — К., 1983. 9. **Левченко О.П.** Дослідження вербальних символів у лінгвокультурологічному аспекті. — [цит. 04 квітня 2008]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>. 10. **Лисиченко Л.** Структура мовної картини світу / Л. Лисиченко // Мовознавство. — К., 2004. — № 5–6. — С. 36–41. 11. **Нестерук С.М.** Естетичні функції символів у творчості Павла Загребельного / С.М. Нестерук: Автореферат дисертації. — Кіровоград, 2001. 12. **Попов А.В.** Символ как фактор текстопорождения / А. Попов. — Барнаул, 2006. 13. **Потебня А.А.** Мысль и язык / А. Потебня // Слово и мир. — М., 1989. 14. **Таценко Н.В.** «КОНЦЕПТ» як ключове поняття когнітивної лінгвістики / Н.В. Таценко // Вісник СумДУ. Серія «Філологія», 2008. — № 1. 15. **Франко І.** Із секретів поетичної творчості / І. Франко. — К. : Радянський письменник, 1969. — С. 49. 16. **Шумка М.Л.** Символізм у філософській культурі України. — [цит. 23 квітня 2008]. — Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/8776.html>.